

Ritoók Zsigmond (1929) klasszikus-filológus, az MTA tagja, az ELTE latin tanszékének tanára, fő kutatási területe az antik irodalom- és esztétikatörténet.

Xenophón, az író

Ritoók Zsigmond

Emlékszünk Kölcsey keserű költeményére, a *Vanitatum vanitas*-ra. Ebben olvashatók a mindent hiábavalóságnak tartó kiábrándultságot és az eszményekért lelkesedést szembeállító példák között a következő sorok:

Demosthen dörgő nyelvével
Szitkozódó halkufár,
Xenophon méz beszédével
Rokka közt mesére vár.

Xenophón méz beszéde az ókorból eredő közhely, Kölcsey alkalmasint Ciceróból ismerhette, aki az *Orator*-ban beszél Xenophónról úgy, mint *akinek a beszéde a méznél édesebb, de a közélet lármájától a lehető legtávolabb áll* (32), s ilyen értelemben szól máshol is, többször is. Dionüsziosz Halikarnasszeusz (*De imitatione* p. 208, 7–9 U.-R.) szerint Xenophón *szóhasználatja tiszta, világos, félreérthetetlen, szókötése édes és kecses, de a fenségnek, nagyszerűségnek és általában a történetírói stílusnak híjával van*. Diogenész Laertiosz szerint (2, 57) *attikai Múzsának is nevezték nyelvezetének édessége miatt*, a Szuda lexikon szerint pedig *attikai méhnek* mondták.

A stílus édessége a hellénisztikus esztétikának egyik központi kategóriája volt, s ez az édesség a beszédhangoktól az azokból alkotott szavakon át a szavak összekapcsolásáig és a beszéd stílusának egészeig különféle síkokon érvényesülhetett. Theophrasztoszt idézem (F 687 Fortenbaugh):

A szó szépsége a hallás vagy a látás szempontjából édes voltától, vagy értékes gondolati tartalmától függ. A látás szempontjából édesek az ilyenek: „rózsaszínű” vagy „virághordozó bőr”. Amit ugyanis örömet (hédeosz) látunk, annak a mondása is szép. A hallás szempontjából édes például „Kallisztratosz”, „Annoón”. Az l-nek meg az n-nek összetalálkozása ugyanis zengzetes. Általában az n jó hangzása miatt teszik ki azt az attikaiak, mikor Démoszthenén-t, Szókratén-t mondanak. Értékes gondolati tartalmúak az olyanok, mint „régiek” ahelyett, hogy az „öregék”, ami értékesebb, mert a régi emberek értékesebbek.

Dionüsziosz Halikarnasszeusz azután részletesen tárgyalja az elgondolás minden vonatkozását, kiindulva a beszédhangokból és azok kapcsolatából (kb. 6 Teubner-oldalon) a szótagokig (kb. 3 Teubner-oldal), s a következő meghatározását adja a szépségnek (*kala*) illetve az édességnek (*hédea*): *Szerintem ez a kettő a legalapvetőbb, amikre a verseket és a beszédeket szerkesztőknek törekedni kell: a gyönyörűség (hédoné) és a szépség (to kalon)... A gyönyörűség fogalma alá rendelem az üde bájt (hóra), a kecsességet (kharisz), a könnyen kimondhatóságot (eusztomia), az édességet (glükütész), a meggyőző erőt (pithanon) és az efféléket. A szépségé alá a nagyszerűséget, a súlyosságot, a fenségességet, a méltóságot, a veretességet és az ehhez hasonlót.* Nem folytatom tovább, csak a közismert horatiusi sorra utalok (*Ar*s

poetica 99): *Non satis est pulchra esse poemata, dulcia sunt* („Nem elég, ha szépek a költemények: legyenek édesek”). Mindenestre ez az, amit a legnehezebben tudunk ellenőrizni, mert a görög nyelv nem úgy hangzó nyelv a mi számunkra, mint Xenophón kortársai vagy Cicero számára az volt. Az azonban bizonyos, hogy az író Xenophón érényének éppen *ezt* tartották.

Xenophón kora azonban a kivirágzó rétorika korszaka is, és ennek hatása érződik is az írásművészetén, és pedig észrevehető tudatossággal alkalmazva. A ritmikus mondatvégződés és a szó- és gondolatalakzatok elsősorban a „rétorikus” szövegrészekben, tehát beszédekben vagy beszédszerű munkákban érvényesülnek. Nem szabad azonban azt sem elfelejteni, hogy az ókori irodalomkritika Xenophónt egyértelműen az *apheleia*, vagyis az egyszerű vagy keresetlen stílus képviselőjeként tartotta nyilván, túlságosan szónokias szövegek sokaságát tehát nem várhatjuk tőle. Néhány példát azonban mégis hadd idézzek.

A *Kürosz paideia* (*Kürosz nevelkedése*) végén, mint ismeretes, Kürosznak fiaihoz intézett emelkedett hangú búcsúbeszéde áll. Ez a valóban megindítóan szép beszéd nyilván Szókratész *Phaidón*-beli búcsújának kíván párja lenni, s ennek megfelelően van stilizálva. *Paidesz emoi kai pantesz hoi parontesz philoi, emoi men tu biu to telosz édé paresztin*. Alliterációk, homoioteleuton (azonos végződésű szavak egymás mellé állítása, összecsengés: *pantesz – parontesz*), szinte végig ritmizált mondat. *Ek pollón tuto szaphósz gi(g)nószkó* (a *g* már nyilván nem ejtve). A következők csak mondatvégződés: *kai legein kai poiein panta* (attikai ejtés szerint *poein*); *ud' epikheirészasz, ud' epithümészasz oid' hotu étükhészsa* (homoioteleuton és *pariszon*, vagyis azonos terjedelmű tagmondatok egymás mellett). Nem folytatom. Mi az ilyesmikre nem szoktunk ügyelni, de az ókori műpróza nagyon érzékeny volt erre, s mint Ciceróból tudjuk, még a tanulatlan tömeg is felfigyelt egy-egy szépen ritmizált mondatvégződésre. Hozhatnék azonban máshonnan is példákat. A *lakedaimóniak államát* idézem: *Ethéke gar aideiszthai men eiszionta ophthénai, aideiszthai d' exionta* (1, 5). A szórend párhuzamos – mindkét esetben „szégyelljék” –, de az értelem ellentétes – „akár be, akár ki” –, a két párhuzamos sor közé közbeékelve az *ophthénai*, mint ami erre is, arra is vonatkozik. Magyarul, a magyar nyelvet talán kissé keréketörve: „Törvényül szabta, hogy szégyelljék, akár bemenni látják (őket), akár kimenni.” – *Pollén men aidó, pollén de peithó ekei szümpareinai* (2, 2): *anaphora* – ugyanazon szó megismétlése több tagmondat elején –, nyelvtani és metrikai párhuzamosság, *homoioteleuton*. Magyarul a hangzás visszaadhatatlan, talán: „nagyfokú pironkodás, nagyfokú szófogadás”. – *Szphalluszzi men szómata, szphalluszzi de gnómasz* (5, 4): *anaphora*, nyelvtani és metrikai párhuzamosság, és *homoioteleuton* várna az ember (*gnómata* – ha volna ilyen), de a hatást éppen a nem várt befejezés teszi. Hasonló *anaphora* olvasható 5, 6-ban stb. Hermogenész (*De inventione* 4, 7 p. 251 Sp.) Xenophón egy mondatát idézi a

parékhészisz (hasonló hangzású, de eltérő jelentésű szavak egymás mellé állítása) példájául (*Hellénika* 7, 1, 41: *Peiszian – Hermogenésznál Peithian – peitheí*). A sort még folytatni lehetne.

Hadd tegyek ezzel kapcsolatban egy rövid kitérőt, és hadd vessem fel a prózafordítás kérdését általában. A vers esetében a forma adva van, s ma már senki sem vitatja, hogy ezt a formát, a versformát, talán szigorúbban, talán lazábban, de meg kell tartani. Csakhogy mi a teendő a próza „formájával”, vagyis azokkal a művészi eszközökkel, melyek az ókori műprózának éppen olyan sajátjai, mint az eposznak az, hogy hexameterben van írva? Ha a hexametert megtartjuk, tartsuk meg a próza eszközeit, a klauzulákat (mint Révay József kívánta és kései fordításaiban alkalmazta is), a *homoioteleuton*okat, *khiazmus*okat (pl. A *lakedaimóniak állama* 1, 5 esetében: „szégyelljék, hogy látják őket, szégyelljék, ha bemennek, ha kimennek”), vagy csináljunk csak szép, mai prózát, mert az ókori eszközöket a mai olvasó nem érzékeli? A kérdést csak felvetem – lehet róla eszmét cserélni. Visszatérek Xenophónhoz.

Xenophón tudniillik művei felépítését tekintve sem jelentéktelen szerző, s ezt a mai olvasó, még ha csak fordításban olvassa is a művet, szintén érzéklni, értékelni tudja. Különös, vitatott műfajú művén, a *Kürosz nevelkedésén* (így a fordítás címe) próbálom ezt vázlatosan szemléltetni. A mű történeti-életrajzi munka benyomását akarja kelteni, de hogy nem a történelmi tények pontos rögzítése a célja, már az ókorban is tudták. Cicero testvéréhez, Quintushoz írt egyik levelében olvashatók a következők: *Cyrus ábrázolásában, akiről Xenophón nem a történeti hűségnek, hanem az igazságos vezérről alkotott képnek megfelelően írt, ez a filozófus a legnagyobb méltóságot páratlan kedvességgel kapcsolja össze. Nem ok nélkül tartotta ezt a művet Africanusunk mindig kezében.* (*Ad Quintum fratrem* 1, 1, 23) A vitába, hogy akkor hát minek tekintsük a művet, nem kívánok belemélyedni (talán első példája a hellénisztikus korban nem ritka műfajkeverésnek?), egyszerűen elfo-

Ifjú perzsa fejedelmi fej egyiptomi kék üvegpasztából, Kr. e. 5-4. század

gadam úgy, amint van, s kísérletet teszek szerkezetének elemzésére.

A mű két nagy részből áll: I. *Küru paideia* (*genitivus obiectivus*), Küroszt hogyan nevelték; II. *Küru paideia* (*genitivus subiectivus*), Kürosz hogyan nevel a) mint a perzsák vezére, b) mint egy soknépű birodalom ura. Azt, ami ezekben közös, Xenophón mindjárt az elején megfogalmazza: Hogyan lehet embereken uralkodni. Az első részben Küroszon „uralkodnak”, részben egy szigorú rendben a perzsák között, részben egy fényűző rendben a médek között. A mű egységét ennek folytán bizonyos, az első részben induló folyamatok adják meg, s ezek folyamat voltak az első részben, különösen a Kürosz és apja, Kambüszész közt folyó, szinte programmatikus beszélgetésben – de korántsem csak ott! – megjelenő elemek ismétlődése teszi nyilvánvalóvá. Ezek az elemek azonban nem akárhogy ismétlődnek, hanem valahogyan, mennyiségileg vagy minőségileg, mind magasabb szinten. Csak néhány példát említek.

Vadászat. Ennek jelentőségére Xenophón szempontjából Gradvohl Edina rámutatott. A *Küru paideiában* Kürosz már mint gyermek élvezettel vadászik nagyapja vadaskertjében, azután a szabad természetben, azután a vadászat elbeszélése átmegegy vadászó-portyázó összecsapásba, azután Kambüszész tanácsaiban mint a harci helyzethez való alkalmazkodás illetve a hadi cselvetések példája kerül elő, hogy aztán a harcok elbeszélése közben is újra meg újra megemlítsék, sőt a már uralkodó Kürosz udvarában is hozzatartozik a szertartásos cselekményekhez.

De ugyanígy folytatódik a hadi cselvetés motívum, mely Kambüszész fejtegetéseiben jelenik meg először, majd később Gadatasz színlelt átállásában az ellenség oldalára meg is valósul. Ez azért is figyelemreméltó, mert erre csak viszonylag későn, az V. könyvben kerül sor, összhangban azaz, hogy Kambüszész előadása szerint ezeket az önmagában véve nem tisztességes dolgokat csak későn szabad megtanítani, mikor az ifjú a tisztességet már megtanulta, s tudja, hogy mikor szabad attól eltérni. Ugyancsak csalafinta eljárással szerzi meg, mint az egymással viszálykodó két káriai fél közti békebíró, Adusziosz, a mindkettő feletti uralmat (ami szinte állatmesei volna, ha nem alkalmaztak volna hasonló eljárást a történelem során nem-mesei hatalmak is).

Kürosznak gyermekkorától sajátja volt a bőkezűség. Ez először egyszerű perzsa életmódjából is következett: a pazar méd ételekkel nagyapja udvarában igazából nem is tudott mit kezdeni – szétszította azokat. Ugyanígy tett a vadászásakmányával is. Ez a korai arisztokráciára jellemző magatartás, részben a kíséret (*Gefolgschaft*) lekötöztetése, részben a népszerűség növelése céljából (gondoljunk Kimónra). Később, a harcok során Kürosz sokszor gyakorolja a bőkezűséget, de ekkor ebbe már Kambüszész tanácsa is belejátszik, aki a hadsereg ellátásának fontosságára hívja fel a figyelmét. Végül a királyi udvarban már a fejlődési kegy megnyilvánulása az ajándék (étel-ajándék is), illetve annak megvonása a kegyvesztés jele.

Kambüszész tanácsai közt szerepel a szövetségesek keresésének fontossága, s Kürosz állandó törekvése egész hadvezéri tevékenysége alatt arra irányul, hogy ellenfelét, az asszír uralkodót, népeknek a maga oldalára állításával elszigetelje.

Kambüszész tanácsainak számos más eleme tér még vissza később ilyen vagy olyan formában (a hadsereg orvosi ellátása, kedvező terep kiválasztása, a szüntelen fegyver- és menetgyakorlatok, a vezér tűrőképessége, sok érdekes katonalélektani megfigyeléssel), de főképpen visszatérő motívum a harc, egyre fokozódó méreteken, különféle népekkel, végül az asszírokkal és Kroiszossal folytatott nagy csatáig, illetve Szardeisz és Babülón elfoglalásáig. Ezen belül is vannak visszatérő mozzanatok. Még az asszírokkal való első összecsapás során Asztüagész tart attól, hogy ha támadnak, bekerítik őket, s Kürosz ajánl megoldást ennek megelőzésére. A döntő ütközetben megint csak ő az, aki a bekerítés veszélyét ki tudja védeni. – Gyermekkorában a vadászaton lova felágaskodik, s Kürosz csaknem leesik a lóról; nagybátyja ezért, szilajsága miatt, megrója. A döntő nagy csatában Kürosz valóban leesik a lóról, mert egy ellenséges katona felvágta lova hasát, katonái azonban megmentik. (A Küaxarész-dorgálás a IV. könyv Kürosz–Küaxarész feszültségében tér vissza).

Kürosznak kezdettől fogva az volt a törekvése, hogy a maga akarata úgy vigye keresztül, mintha az a mások, a többiek akarata volna, melyet ő csak végrehajt. Eleinte, mint gyermek, csak biztatja társait, hogy jöjjenek vadászni, de mikor azok azt felelik, hogy mennek ők, csak szóljon ennek érdekében Asztüagésznek, megszeppen, s csak társai nyomatékos fellépésére szól nagyapjának. Később, tanácsban vagy a sereg előtt, mindig akadnak, akik lelkesen helyeselnek, ha Kürosz felvet valamit, mire azután az egész közösség elfogadja Kürosz javaslatát. Xenophón egyszer sem tesz olyan értelmű célzást, mintha ez szervezett helyeslés lett volna. Mikor azonban Kürosz már jónak látta, hogy királyként éljen, azt is *jónak látta, hogy ezt barátai tanácsára tegye, nehogy visszatetszést keltsen, ha csak ritkán és ünnepélyesen jelenik meg* (Fein Judit fordítása). Ezért megrendezi, hogy az ügyes-bajos dolgaival hozzá tóduló tömegek miatt barátai sose férjenek hozzá, míg végre azok követelik, hogy Kürosz csak alkalmanként fogadjon embereket, az előkelőket is, vagyis, hogy az arisztokrácia fölé emelkedése mintegy annak saját kívánságára történjék.

Ezzel azonban a kör bezárul. A nagykirály Kürosz pontosan azt teszi, amin a gyermek Kürosz Asztüagész udvarában még felháborodott, mint ahogy külsőképpen is követi nagyapja udvartartásának rendjét, a szemfestéstől a fényűző lakomáig. Xenophón egy szóval sem minősíti ezt, sőt mintha ezt így is tartaná helyesnek. Lelkesen magyarázza, hogyan éri el Kürosz azt, hogy az előkelők az udvarában legyenek, hogyan teszi őket egymásra irigyekké, hogyan fejleszti ki a titkosrendőrséget (a király szeméit és füleit), s ezen láthatólag nem talál kivétlivalót. Igaz,

mikor arról beszél, hogy Kürosz a legyőzött Kroiszoszt mindig maga mellett tartotta, megjegyzi, hogy talán azért, hogy mindig szemmel tarthassa.

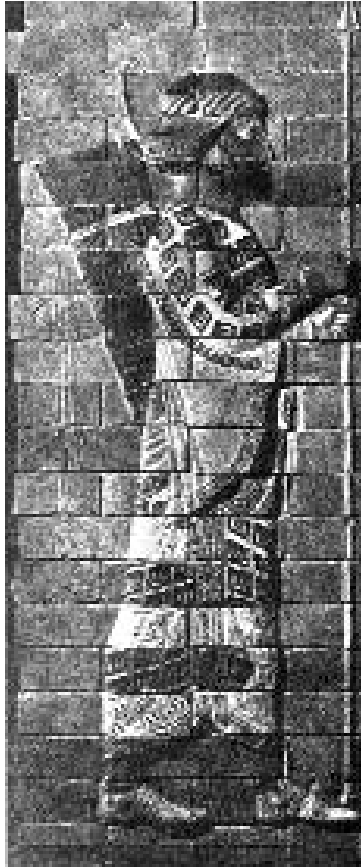
Nem akarok a források kérdésével foglalkozni, mások görög forrásokot illetően ezt megtették már, de ez a Kroiszos- eset emlékeztet Dávid király eljárására, aki Saul fiának, Jónatánnak fiát (még hozzá nyomorék fiát), Mefibósetet udvarába fogadta (2Sám 9, 5–8), s mint a későbbi események mutatták (2Sám 16, 1–4), aggodalma nem volt egészen alaptalan. Azonban nem ez az egyetlen eset, melyhez az Ószövetség kínál párhuzamot. A médeknek az asszírokkal való első összecsapása után *mindenki Küroszt emlegette, róla beszéltek, róla szólt az ének* (I, 4, 25, Fein Judit fordítása.), épp úgy, mint a filiszteusokon aratott győzelem után Dávidról. (1Sám 18, 6–7) – A férfiatlanított Gadatasz így panaszkodik: *Nincs és nem is lesz már nekem utódom, akire házamat hagyhatom, és ha meghalok, nemzetségem és nevem kihal velem együtt.* (V, 4, 30) A még gyermektelen, de már öreg Ábrahám így beszél Jahvéhoz: *Ó Uram! Mit adhatsz nekem, hiszen gyermektelen vagyok, és házamat a damaszkuszi Eliézer öröklí.* (1Móz 15, 2) Ahogyan pedig a gyermek Kürosz idegenkedik a méd ételektől azok túlságos volta miatt, és inkább a kenyérhez és vízhez vonzódik, az Dániel és társai – per sze egészen más, vallási okból való – vonakodására emlékeztet a babülóni király udvarában, ahol ők is inkább egyszerű (növényi) eledeleket kérnek. (Dán 1, 8–16) Dávidnak és Jónatán fiának, aki tulajdonképpen mint a trón törvényes örököse léphetne fel, az esete talán csak a történelmi helyzet hasonlósága miatt látszik hasonlónak. A többi esetben azonban talán egy közös előázisai epikus hagyomány elemeivel vagy fordulataival van dolgunk.

A szerkesztés ismétlődő-fokozódó módját természetesen nem Xenophón találta ki. Az *Iliasz* nagy ariszteiai szintén így épülnek egymásra (Szarpédón – Patroklosz – Hektór – Akhilleusz). Xenophón azonban ügyesen új funkcióban egy nevelési folyamat és eredményei ábrázolásának hordozójává tette e gyakorlatot. Mint ahogy alkalmazta az enumerációt is, korszerűsített formában: Kürosz sorolja fel a csapatparancsnokokat és csapataikat, és a tisztek dicsérik Kürosz emlékezőtehetségét, aki minden parancsnokot név szerint ismer. Gondoljunk az *Iliasz* hajókatalógusának bevezetésére: *Mondjátok most nekem, Múzsák (...) mert ti mindent tudtok (...) kik a danaoszok vezérei (...) én nem*

tudnám (...), ha ti nem emlékeztetnétek (...). (2, 484–92) – A probléma exponálása és a gyermek Kürosz nevelésének rajza viszont a Hérodotoszi mintát követi: Hérodotosz is mindjárt műve elején exponálja a problémát, a történelem körforgását (1, 5: *amik régen nagyok voltak, többnyire kicsik lettek, s amik az én időmben voltak nagyok, azelőtt voltak kicsik.*), s a Kroiszos- logoszban mintegy példázat-szerűen vési az olvasó emlékezetébe, hogy miként kell szemlélni a történelmet, mit kell abban látni.

Hérodotosz művének azonban nemcsak az eleje tanulságos Xenophón szempontjából, hanem a vége is. A mű utolsó fejezete így szól: *Ennek a fölakasztott Artaiktésznek a nagyapja volt az az Artembarész, ki oly tanácsot adott a perzsáknak, melyet ők szívesen elfogadtak s a következő szavakkal terjesztettek Kürosz elé: „Minthogy Zeusz Asztüagaszt megbuktatta és a főhatalmat a perzsákra, az emberek közül pedig te reád ruházta, óh Kürosz, rajta! hagyjuk el ezt a földet, a melyen lakunk, úgy is kicsiny és zord, s költözzünk át egy jobb vidékre. Sok ilyen van a szomszédban, sok van távolabb is; s ha egyet megszerzünk, még jobban megcsodálnak az emberek. Illő is, hogy uralkodó népet tegyen: mert mikor kínálkozik majd erre szebb alkalom, mint most, midőn sok népnek és egész Ázsiának mi vagyunk az urai?” Kürosz meghallgatta beszédüket, s bár nem helyeselte a tervet, mégis megengedte, hogy végrehajtsák: azonban figyelmeztette őket, legyenek elkészülve, hogy nem ők lesznek ezután az urak, hanem mások lesznek az uraik; mert gazdag vidéken el szoktak puhulni az emberek, s nincs olyan ország, melynek bámulatos termékenysége mellett háborúban bátrak lennének a lakosai. A perzsák így meggyőzve, eltávoztak; belátták, hogy Kürosz bölcsebb, mint ők, s inkább akartak urak lenni terméketlen földön, semmint gazdag síkságon másoknak szolgálói.* (Geréb J. fordítása)

Xenophón Kürosza viszont így okoskodik: *(O)tthon a perzsák szegénységük miatt sokat nélkülöznek, és a kemény föld, amelyet két kezükkel kell megművelniük, igen fáradtságossá teszi életüket. Maga mellé vett hát belőlük tízezer dárdást. Ezek éjjel-nappal őrt álltak a palota körül, ha ott-hon volt, ha meg eltávozott, rendben követték, jobbról is, balról is.* (VII, 5, 67, Fein Judit fordítása) Rövid távon a xenophóni Kürosznak igaza volt. De Xenophón azt is tudja, hogy hosszú távon Hérodotosz Kürosza látott jól. Ezt ismeri el a mű utolsó fejezete, melynek hitelességét ezért, azt hiszem, nem kell kétségbe vonni.

Perzsa palotaórt ábrázoló színes mázas téglalából összeállított dombormű Szúzából, Kr. e. 5. század (Párizs, Louvre)